

Ірына Малашук (Бабруйск)

Сонца ў эпічных жанрах вуснапаэтычнай творчасці

“Самым выдатным паказыкам вядомай ступені культурнага развіцця ў старожытнасці рускіх плямёнаў, – як сцвярджаў Яўхім Карскі, – з’яўляецца стварэнне імі твораў народнай паэзіі, якія захаваліся да нашых дзён у вусным паданні”¹. Беларуская вуснапаэтычна спадчына, менавіта самы старожытны яе пласт, які атрымаў у даследчыкаў трывалую назну народнай міфалогіі, узыходзіць сваімі пачаткамі ў дагістарычную эпоху і да сённяшняга часу захоўвае паасобныя характеристычныя ўласцівасці свайго міфалагічнага паходжання, як, дарэчы, вусная народная творчасць кожнага народа свету. Фальклор увогуле з’яўляецца цудоўнай крыніцай для вывучэння ранніх уяўленняў пра стварэнне Сусвету, таму што перажыткі старожытнага міфалагічнага светапогляду знайшлі сваё адлюстраванне ў многіх звычаях, абрадах, рытуалах. Таксама нельга недаацаніць сведчанні этнографічнага характару.

Народная творчасць з’яўляецца своеасаблівым звязком паміж язычніцкім мінулым, калі большасць пакланенняў і павер’яў была звязана з адухойленнем магутных стыхійных сілаў і з’явай прыроды, і багатай народнай свядомасцю. Як трапна адзначыў Арэст Мілер, “старое ў вуснай славеснасці цалкам ніколі не знікае, хоць гэта не перашкаджае паступова ўваходзіць у яе новаму. Пры гэтай жывучасці даўніны ў народнай славеснасці ў ёй да гэтага часу ацалелі рэшткі новават самай архаічнай пары – міфічнай”².

Калі ў фальклорах многіх народаў свету захаваліся матывы стварэння Сусвету, то ў беларускай вуснапаэтычнай творчасці адлюстраваны больш познія часы і касмаганічныя міфы ў ёй адсутнічаюць. Трапна адзначыў Фёдар Буслаев, які сцвярджаў, што “калі славянскі міфалагічны эпас не паспей стварыць поўных, акруглых тыпаў багоў, па падабенству эпасу грэчаскаму, скандынаўскому ці фінскому, tym не меней, ён цеснымі сувязямі звязаны з tym жыццядайнім вытокам міфічных павер’яў, які дае жыццё заўсёды новаму і свежаму ўзлёту народнай фантазіі. Без гэтай роднаснай сувязі з міфічнай старожытнасцю немагчыма было бы бачыць росквіт гэтага смакавітага народнага эпасу, якім валодаем мы, рускія, і аднаплямёнцы нашыя славяне <...>”³.

Працытуем урывак з “Калевалы”, той, дзе гаворка вядзецца пра стварэнне Сусвету:

¹ Карскі Я. Беларусы. Мінск, 2001. С. 160.

² Міллер О.Ф. Опыт исторического обозрения русской словесности, с хрестоматией, расположеною по эпохам. Санкт-Петербург, 1865. Ч. I. С. 84.

³ Буслаев Ф.И. О литературе. Исследования. Статьи. Москва, 1990. С. 34

Из яйца, из нижней части,
Вышла мать-земля сырая;
Из яйца, из верхней части,
Встал высокий свод небесный;
Из желтка, из верхней части,
Солнце светлое явилось <...>⁴.

Пераднамі разгортваеща непасрэдны працэс стварэння Сусвету з яйка. “Яйка ў старажытных людзей служыла для абазначэння свету. Не толькі сонца, але і ўесь Сусвет уяўляўся адным вялізным яйкам. Сам чырвоны колер яйка звязваецца з яркім чырвоным колерам, гэта значыць ясновага свята”⁵.

Ва ўсіх жанрах беларускіх фальклорных твораў сонца займае значнае месца. Няма нічога дзіўнага ў tym, што чалавек пакланяеца сонцу да нашага часу. Яно аснова ўсяго жывога на свеце, абаронца і… сімвал. Фальклорнае сонца выступае пераднамі як складаны феномен са шматлікімі характэрнымі прыкметамі. “Цікавае эстэтычнае напаўненне архетып сонца атрымаў у беларускіх народных казках, у якіх паведна знайшло адлюстраванне і светасузіранне нашых далёкіх предкаў-сонцапаклоннікаў. Казкі займаюць адно з адметных месцаў сярод твораў народнай славеснасці ўсіх галінаў рускага народа”. Аднак асабліва імі багаты беларусы <...> Беларусь, асабліва глухія яе часткі ўяўляюць найбольш прыдатную глебу для росквіту казак, што і выяўлена этнографамі, збіральнікамі гэтага рода твораў. Перачытаўшы ўсе рускія казкі, мы можам смела сцвярджаць, што па жывапісу і прыгажосці апавядання беларускія казкі не маюць сабе роўных <...> Беларускія казкі яшчэ і зараз жывая з'ява і могуць быць пачэрпнуты непасрэдна з вуснаў народа <...>⁶

З’яўляючыся адной з формаў пазнання рэчаіннасці і важным сродкам задавальнення эстэтычных запатрабаванняў, гэтыя творы дапамаглі людзям замацаваць свой працоўныя вопыты, перадаць яго з пакалення ў пакаленне праз стагоддзі.

Разам з жывымі істотамі ў казках дзеянічаюць сонца, вечер, месяц, мароз, гром і іншыя прыродныя стыхі. Уражвае, перш за ўсё, багацце фантастычнага элементу, шырыня, нават бязмежнасць выдумкі, першабытныя, найбольш часта спрошчаныя погляды дзеючых асобаў на акалаючы свет. Асаблівую каштоўнасць уяўляюць сабою чарадзейныя казкі, у якіх сама дзеянне адбываецца пры вельмі разнастайных хабставінах, што адлюстроўваюць першабытную свядомасць чалавека працы. Неменш цікавай глебай з’яўляецца і казаны эпас больш позняга перыяду, які адлюстроўвае разважанні чалавека адносна месца падсонцам і на прыкладзе якога даволі лёгка прасачыць упльўх хрысціянства на язычніцкую рэлігію.

⁴ Калевала. Москва, 1956. С. 25.

⁵ Фамінцын А.С. Божества древних славян. Санкт-Петербург, 1995. С. 258.

* погляды Я. Карскага эвалюцыянували ад “заходнерусізму” да пераканання ў нацыянальной самабытнасці і адметнасці беларускага народа – Заўвага рэд.

⁶ Карскі Я. Беларусы. С. 495.

Нашыя далёкія продкі пакланяліся сонцу і яго бóstвам: Дажджбогу, Хорсу, Перуну, Воласу. Матыў шанавання іхдаволі частва сустракаеца ў казках: “А даўней людзі былі простые, працавалі ды гаравалі <...> Радасно яны сустракалі со-нейко, як яно падымаеца з-за землі да аглядае, ці ўсе на сваём месцы, ці накормлено да расою напояно, ці сагрэто да памыто... Радасно ж і праваджалі яснае сонейко на супакой <...>⁷ У казцы “Тое, да не тое”, запісанай Аляксандрам Сержптуўскім, чытаем: “<...> шануючы гэстага дзенька светого й яснага сонейка <...>⁸ Пакланенне сонцу знаходзіла сваё адлюстраванне і непасрэдна ў фізічных дзеяннях: Мал-Малышок “нізка сонцу пакланіўся”⁹. Можна прыгадаць слова Аляксандра Афанасьева, які звяртае ўвагу на сонца як на істоту боскую: “Замена сонца богам вельмі знамянальная. Знікаюча ўвечары, як бы адоленае рукою смерці, яно паставяна кожную раніцу зноў з’яўляеца ва ўсім сваім бліску і ўрачыстай велічы, што і нарадзіла думку аб сонцы, як пра істоту нязгасную, бессмяротную, боскую”¹⁰. Гэта, відаць, і з’яўляеца асноўнай прычынай пакланення сонцу і яго шанавання як фантастычна-міфалагічнага вярхоўнага ўладара сусветнага жыцця, велічнага цара Сусвету.

Сонца шанавалася як бóstва добра і дабрабыту. Яно нават параўноўвалася з маці: “Яснае сонейко свеціць і хукае, бы на дзіцятко родная матка”¹¹. Таксама ў А. Сержптуўскага знаходзім і наступныя радкі: “Сонейка ніколі не злое, яно заўсёды ласкава пазірае ды хукае на ўсіх, як матка на сваіх дзетак”¹².

Аналіз адлюстравання архетыпу сонца ў беларускім фальклоры вяртае нас у тыя далёкія часы, калі нашыя продкі лічылі прыроду і прыродныя з’явы жывымі істотамі: “У шэпце лістоў, свіске ветру, плёскаце хвалі, шуме вадаспадаў, трэску распадаючыхся скал, гудзенні насякомых, крыку і спяванні птушак, рове і мыканні жывёл, у кожным гуку, які раздаваўся ў прыродзе, сляяне хочуць пачуць таямнічую гаворку, выражуючу пакуты ці пагрозы, сэнс якіх даступны толькі чараўнікаму разуменню прарочных людзей”¹³.

У чалавека, які павінен быў жыць ва ўлонні маці-прыроды, прыстасоўвацца да розных стыхіяў і з’яўлю, складвалася комплекснае акаляючага асяроддзя, таму сонца амаль ніколі не адлюстроўваеца івалівана, а ў адвечна ўтворанай сістэмез жывёльным і раслінным светам, іншымі, не менш грознымі, стыхіямі і свяціламі. У казцы “Кальвінскі пост” чытаем: “Дзень быў хмурны да ціхі. Ні сонейко не блісне, ні расліна не калыхнецца, німа жоднае прыкметы, куды йці”¹⁴.

⁷ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. Мінск, 2000. С. 161.

⁸ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. Мінск, 1999. С. 185.

⁹ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. Мінск, 1971. С. 351.

¹⁰ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. Москва, 1994. Т. 1. С. 66.

¹¹ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 213.

¹² Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 14.

¹³ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. Т.1. С. 40.

¹⁴ Сержптуўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 37.

У казцы “Сонца і вецер” знаходзім цікавы сюжэт аб спрэчцы і ўзаемадзейнні прыродных стыхій: “Старыя людзі расказваюць, што раз калісь касары і жанцы якстали свістаць, дзетвара запішчала ў дудкі, дак вецер і прыляцеў. Усе з радасці запелі:

Касары косяць, а сонца грэе.

Як ветра папросяць, то ён павее <...>

Ветру гэта спадабалася, дак ён так разгуляўся, што сонца разгневаў, да яно, не выцерпейшы, кажа:

– Каліты будзеш гэтакмящацца ў мае справы, то я цябеспяку начэ картоплю!

– Тэ-тэ-тэ! – кажа вецер, - пакуль хвалько нахваліца, то будзька набудзеца, нацца, пакуль ты мяне спячэш, то я з усяго свету зжану хмары да так цябе закутаю, што ты не скора адтуль вызірнеш, каб пабачыць, што тут робіцца. А то як хочаш, то яшчэ і ледавік дуне, дак ось табе тады і жанцы падзякуюць.

– Ну, годзі! Калі ты такі разумны, але, пастой, ось як прыйдзе мароз, дак мы тады з табой пагамонім.

– Мароз, а што ж ён мне зробіць?

– Што зробіць? Замарозіць, як я захаваюся за хмару <...>¹⁵

Ва ўжо згаданай намі казцы “Мал-Малышок” братам сонца з’яўляецца месяц: “<...> прышло сонца, загарэлася ўся хата. Мал-Малышок спёкся б, каб шуба не касмата. Брат (месяц – *I.M.*) сонцу кажаць:

– К табе чалавек прыехаў пытатца, чаго на адным месцы прастаяла тры часы”¹⁶.

Такія “свяцкія” адносіны нябесных свяцілаў маюць даволі простае тлумачненне, якое змяшчаецца ў міфе аб паходжанні Сусвету. Яшчэ раз працытуем “Калевалу”:

Из яйца, из верхней части,
Встал высокий свод небесный,
Из желтка, из верхней части,
Солнце светлое явилось;
Из белка, из верхней части,
Ясный месяц появился;
Из яйца, из пёстрой части,
Звёзды сделались на небе <...>¹⁷

Як бачна, сімвал сонца з’яўляецца першасным у сістэме нябесных свяцілаў, стыхій, прыродных з’яваў. Гэта можна растлумачыць тым, што сонца адвечна займае адно з самых старажытных месцаў у сусветнай міфалогіі.

Аднак сонца шанавалі не толькі з-за яго першастваральнасці і ласкавасці, але і з-за таго, што з ім напрамую звязвалі чалавече жыццё увогуле. Цікавы прыклад знаходзім у казцы “Багатыр”: “Абрадуваўса багатыр, так абралдуваўса, як ешчэ

¹⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 90.

¹⁶ Тамсама. С. 351.

¹⁷ Калевала. С. 25.

ніколі, калі ўбачыў, што ешчэ мою трохі пажыве на свеце, мою ешчэ зірне на яснае сонейко”¹⁸. Адсюль вынікае супрацьпастаўленне “таго” свету, дзе знаходзяць прытулак душы нябожчыкаў, і “гэтага”, які атаясамліваецца з сонечным святлом, цяплом і чалавечым жыццём. Як адзначаў Я. Карскі, “усвядоміўшы ў сабе дуалізм душы і цела, першбытны славянін, як і ўсялякі іншы чалавек, што знаходзіўся на ніжэйшай ступені развіцця, па аналогіі з уласнай прыродай, надзяляў душою і ўсе прадметы і з’явы зневінага (гэтага – I.M.) свету”¹⁹. І ў гэтым атрыманым у спадчыну ад прашчураў і дапоўненым уласнай фантазіяй адхуёленым свеце старажытны чалавек адчуваў сябе даволі добра, бо спрадвеку не жадаў з ім развітвацца, рабіў гэта не па ўласнай волі. У казцы “Цікавая жонка” распавядаецца аб тым, як селянін, якому “пашчасціла” пабываць на тым свеце, ні ў якім разе не хocha зноў туды вяртацца, ні на якія ўгаворы цікавай жонкі расказаць да канца ўсё тое, што бачыў на тым свеце, ён не згаджаецца, бо няма нічога мілей гэтага свету і ласкавага сонейка: “Сказаць, та трэ папрашчацца з жыткам, а тут так на съвеці гожэ, так радасно съвеціць сонейко, што хочэцца хаць крыху яшчэ пажыць, пакрасавацца”²⁰.

Як іславяне ўвогуле, старажытныя беларусы не толькі атаясамлівалі з сонцам жыццё (гэты свет), але па сонцу таксама адлічвалі час у ходзе гадавога і дзённага сонцевароту, менавіта з ім звязвалі нараджэнне і смерць бóstva сонца. На гэту акалічнасць звязтаў увагу А.Афанасьеў: “Паэтычныя ўяўленні аб нараджэнні і смерці сонца былі дапасаваныя і да лёсаў яго на працягу года. Страты сонцам жыцця дайнага цяпла і зацьменне яго бліску ў асення і зімовыя месяцы з’яўлялася асноваю міфа, паводле якога свяціла гэтае з заканчэннем летняга часу страчвае свае сілы і гіне (патухае). З паваротам на зіму (у чэрвені) яно, магчыма, старэе і пачынае ўступаць месца (пазіцыю) дэманам цемры: дні скарачаюцца, ночы павялічваюцца; састарэлае, яно пам’рае. Аднак пры наступным павароце (у снежні), замест старога сонца, нараджаецца новае”²¹. Таму і не дзіўна, што ў беларусаў найвялікшыя ўрачыстасці, звязаныя яшчэ з ранняга язычніцтва з сонцам (Каляды і Купалле), прыпадалі на перыяды сонцастаяння ў ходзе гадавога цыклу.

Вядома, што са світаннем у старажытнасці атаясамлівалася ўсё добрае, што прадказвала ўраджай, прыбытак, а з заходам сонца, з ноччу – усё нядобрае (смерць, бясплоднасць, няшчасце). Гэтым тлумачыцца і пагаворка, якая такчаста паўтараецца ў рускіх казках: “Утро вечера мудренее”. “Ноч гасне доўга. Свято разліла зараніца, ім гла палі спавіла”²², – гаворыць аўтар “Слова пра паход Ігаравы”, ікнучыся гэтай карцінай заходу сонца, перамогай цемры над святлом паказаць будучую перамогу варожых палкоў над рускімі воямі.

¹⁸ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 187.

¹⁹ Карскі Я. Беларусы. С. 147.

²⁰ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 160.

²¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 187.

²² Слова пра паход Ігаравы: Паэма. Гусоўскі М. Песня пра зубра: Паэма. Мінск, 1999. С. 49.

Народныя прыкметы таксама багатыя адпаведнымі сведчаннямі: “Сонейка закацілася – не выкідай на вуліцу смецце, бо не будзе багацца. Людзі верылі, што аддаваць гроши на ноч нядобра, бо не будуць вадзіцца. Этнографы адзначалі, што пасля заходу сонца сяляне, баючыся збяднець, не пазычаюць і не даюць з хаты ніякай рэчы”²³.

Героі цэлага шэрагу беларускіх народных казак традыцыйна адпічваюць час па сонцу: “Доўго бегаў Іван’чык, растапырыўшы руکі, бегаў, кружыўса, бы птушкі ў небе, нарэшце ўтаміўса й лёг на траву дагары вачамі й ўсё глядзеў на небо, як там цудоўне гожэ ціхенъю плылі лёгкіе белыя хмуркі, бы гусіны пух, як яны сустракаліся з ясным сонейкам, цалавалі яго й плылі далей <...> Усхапіўся ён, зірнуў на сонейку, аж яно іжэ схіляеца к заходу. “Ужэ паабедалі”, - думае пастушок і гуляе да вечара не ўшы”²⁴; “Ад сонца да цёмнай зары касілі касары”²⁵; “Яшчэ сонца толькі ўышло на сярэдзіну неба, а кулак ужо выбіўся з сіл”²⁶.

Час для плённай працы, для здзяйснення задуманых справаў, росквіт прыродных сілаў і сілаў чалавека суадносіўся старажытнымі людзьмі з высокім месцазнаходжаннем сонца на небасхіле, калі дзённае свяціла набірала сілу і ўсім хапала яго цяпля, святла і пяшчоты. Гэта акалічнасць найбольш яскрава прасочваецца ў народных творах, запісаных А. Сержпutoўскім: “На заўтра, ужэ сонейко высоку, мужык пашоў к пану й просіць, каб пан прадаў ему парсюка”²⁷; “Ужэ й даў Бог дзень. Сонейко паднялосо высоку, а ў саду ешчэ не ўсё заціхло”²⁸; “Яшчэ сонейко высоку, а ён ужэ забаранаваў жыто, пусціў коней на пашу, а сам пашоў жонцы падкопваць картоплю”²⁹.

Такое становішча сонца з’яўляеца асновай гарманічных прыродных сувязей, калі ўсё навокал ззяе і зіхаціць. Гэтая адвечная гармонія даруе спакой, своеасаблівы душэўны настрой чалавеку, які і сам зайсёды разглядаўся як неад’емная частка гэтай усеаб’емнай гарманічнай прасторы: “Было вельмі лагоднае надвор’е: от так паведзі языкком – бы мёд. Гэто ўжэ якась па весне перад летам. Ведамо, пагода харошая, сонейко ззяе, аб ночы прайшоў цёплы дажджык; земля выкупа-ласа, напіласа вады – ўсё расце, бы на дрозджах. От так прылажы вухо к траве, дак і чуваць, як ена расце. А кветкі цвітуць, бы жар гарыць. Ад іх так цеплом і пышэ, і такі пах ідзе, што от усе бнююхай і ніколі б не наниохаўся. Зрана выпала медовая раса да й разліласа па кветках, па траве і па землі, батцэ ўзяў хто да сытою й апірскаў усю землю. Сонейко паднелосо ўгору да так прыгрэло, што з землі аж пара клубам пашла, паваліла, бы з гаршка. А сонейко ўсе грэе, усе печэ. Куды ні

²³ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С.184.

²⁴ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 213-214.

²⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 213.

²⁶ Тамсама. С. 214.

²⁷ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 69.

²⁸ Тамсама. С. 156.

²⁹ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 149.

глянь – усе блішчыць, палыскуетца да так і трасецца, бы гаршчоку печы, яку ём кіпіць вада. Раса высахода, а мёд так і астаўся на траве да на кветках. Чмелі, пчолы й матылі летаюць, гудуць над кветкамі да сусуць мёд. Бортнік панюхаў паветрае, лізнуў языком – чуе, аж соладко, й пацёгса ў лес, где на адрох стаялі пчолы”³⁰.

Прыведзены прыклад нельга разглядыць толькі як вынік простай метафары-зацы і аўтарскай выдумкі. Тут усё значна складаней, і можна гаварыць пра значную долю анімізацыі прыроды, у тым ліку і самога сонца. Першая і галоўная прычына ператварэння фактаў з штодзеннага воўту ў міф ёсць вераванні ў адухаўленне ўсёй прыроды. Частае ўвогуле невыпадковае ці гіпнатачнае дзеянне чалавечага разуму непарыўна звязана з тым першабытным, разумовым станам, калі чалавек у найдрабнейшых часцінках навакольнага свету бачыць праяву ўласнага жыцця і волі. Для прымітыўных плямёнаў сонца і зоркі, дрэвы і рэкі, аблокі і вятры становяцца асабовымі адухаўленымі істотамі, якія жывуць накшталт людзей ці жывёл і выконваюць прадвызначныя ім у свеце функцыі. Аснова, на якой усё пабудавана па падабенству ідэі, не можа быць звужана да простай паэтычнай выдумкі і да простай метафары. Ідэі этнія абапіраюцца на шырокую філасофію прыроды, праўда, першабытную і грубую, але поўную і зразумелую па думцы.

Можна гаварыць і пра некаторыя элементы фетышызацыі сонца, якое найчасцей атаясамлівалася з золатам, з міфічным колерам жыцця. У народных казках, калі малюецца шчаслівая краіна вясны, то, адпаведна, распавядаетца аб садах з залатымі яблыкамі, аб крыніцах, з якіх цячэ золата і срэбра, аб медным, сярэбраным і залатым палацах, у якіх захоўваюцца незлічоныя скарбы. Паводле славянскіх паданняў, сонца жыве на ўсходзе ў залатых палацах. “Красна дзявіца Зара, - адзначае А.Афанасьев, - сядзіць на залатым крэсле, трymae ў руках срэбную талерку (сонца); старжытныя грэкі давалі ёй назыву злататроннай <...> У германскай міфалогіі сонцу належыць трон, а сербы расказваюць аб яго золататканым, пурпуровым прастоле <...> У Ведахадным і тым жа словам абавязначаецца рука і прамень, а сонцу даецца назва златарукага. Бліскучы бог дзённага святла (Savitar) уздымае раніцай свае залатыя рукі над сонним светам і праганяе дэманаў ночы. У Гамера багінія Зара (Эос) называецца ружапёрстая: яе ружовыя пальцы, адбіваючыся на небе і воблаках, ахопленых перад світаннем ці ўвечары промнямі сонца, асвячаюць іх цудоўным пурпуровым бляскам”³¹. Агульнавядомы міф аб залатой руцэ Інды, дадзенай яму замест той, якую ён страціў у барацьбе са сваімі ворагамі. Грэчаскі Апалон таксама меў залатыя руکі.

Народная мастацкая інтуіція ўжо на пачатку развіцця фальклору адчула ў сонцы жыццядзейную сілу, таму ў казках мы знаходзім шмат саларных сімвалau, якія з’яўляюцца паэтычнымі ўласбленнямі жыцця і сонца. Гэта жар-птушка, свінка-залатая шарсцінка, залатарогая каза, залатарогі аленъ, залатагрывы конь,

³⁰ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 125.

³¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 199.

певень-залаты грэбень, качка (або курыца), якая нясе залатыя яйкі. Матыў сонечнага золата, яго гарэння знаходзім і ў беларускіх народных казках: “Сонейко ўжэ закаціласо за лес, толькі ешчэ свециць на самыя верхі як бы аблівае іх пазалотаю”³²; “<...> прыйшло сонца, загарэлася ўся хата”³³. Золата сонечнага бляску атаясамліваецца з прыгажосцю, адсюль, мабыць і матыў залатога чаўна: “Ёсць на моры папенка Валынка: яна ў залатым чаўне едзець, сама вяслом грабець, самаўпрадкай прадзець. Гэтакія красівыя ў свеце няма”³⁴. Аднак залаты човен у моры можна разглядадаць і як сонца на небасхіле, якое лагодна купаеца ў нябеснай плыні і дасылае на зямлю цяпло і залаты бляск свайго святла.

Надзвычай метафарычнае адлюстраванне прыродных з’яваў старажытным чалавекам мае шэраг прычынаў. Па-першае, гэта можна растлумачыць міфалагічнасцю ўсведамлення і паэтычнымі поплядамісаміх славян на прыроду. Па-другое, узінкненне такой сістэмы вобразаў звязана з тымі цяжкасцямі, якія мелі месца ў перыяд фарміравання мовы. Цяжкасць утварэння імён і дзеясловаў з абстрагаваным значэннем, якую адчуваў першыбытны чалавек, прымушала яго часта звязацца да метафоры. Сонца, якое хавалася на заходзе, здавалася адъходзячым на спаюй пасля дзённага вандравання. Увечары яно садзіцца (“засынае”), а раніцай устае і збіраеца ў падарожжа (“прачынаеца”). Метафоры “зайшло”, “села”, “закацілася” у казках сустракаюцца даволі часта: “Заходзіць сонца. Прыйзджаюць к лесу, ажно стаіць хатка на курынай ножцы і круціцца”³⁵; “Сонца хілілася на заход, а ісціяшчэ было верст з восем”³⁶; “Ог только сонейко село за лес, жонка праудзіваго чалавека збегала ў карчму, прынесла кварту моцнае гарэлкі й давай прагці яечню”³⁷; “Сонейко ўжэ закаціласо за лес, толькі ешчэ свециць на самыя верхі <...>”³⁸.

Пасля таго, як зойдзе сонца і зямля трапіць пад уладу цемры, адбываецца цуды, усемагчымыя фантастычныя пераўтварэнні. Гэта таксама можна растлумачыць міфалагічнасцю ўсведамлення старажытнага чалавека, якога на першапачатковым этапе палохала зінкненне дзённага сонечнага святла, і яго фантазія адвольна дапаўняла тое, што было нябачна яму самому і ягоным супляменнікам у начы. Вынікі такой своеасаблівой калектывай фантазіі захаваліся ў народных творах і да нашага часу. Як слушна адзначыў Уладзімір Анікін, “<...> фальклор – творчасць калектывная, з прымым і непасрэдным адлюстраваннем масавага ладу пачуццяў і думак народа <...>”³⁹.

У казцы “Каваль Багатырь” сапраўдны цуд здарыўся тады, калі “чуць зайшло сонцэ”: “адна іскра ўпала кавалісе к самым нагам, от бы гарачы чырвоны камень-

³² Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 32.

³³ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 351.

³⁴ Таксама.

³⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 346.

³⁶ Таксама. С. 323.

³⁷ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 85.

³⁸ Таксама. С. 32.

³⁹ Аникин В.П. Русская народная сказка. Москва, 1977. С. 20.

чык. Лежыць кале прызыбы каменъчык, ясны як зорка <...> Узела Каваліха той камень, палажыла его ў пелёнкі панесла ў хату. Толькі ўздула ена огонь да запаліла лучыну – бачыць, ажно праўда: у пелёнках лежыць не камень, а такі гожы хлапчук, што не можна й сказаць⁴⁰. У казцы “Любошчы”, калі “сонейко даўно зайшло, толькі яшчэ чырванелі хмаркі”⁴¹, таксама адбываецца чарадзейнае пераўтварэнне “пачвары з львіным лычом” “у гожага каралевіча”⁴².

Вядома, што пасля заходу сонца ў купальскую ноч цвіце прыгожая папараць-кветка, якая таксама ў некаторай ступені сімвалізуе сонца і па старажытнаму паданню прыносіць шчасце таму, хто яе ўбачыць, толькі гэта павінен быць добраразычлівы, няскавы чалавек. У казцы “Хто выдумаў грошы” прагнены дармовага багацця Мекіннік знаходзіць цудоўную кветку: “От сонейко схаваласо за землю; на небе заблішчалі зоркі, да толькі там іх, што й ліку нема <...> Сцемнело ў лесі, бы ў мешку <...> Толькі ось убачыў ён, што непадалечку ў паперці штосьць блішчыць, от бы зорачка. Дагадаўса ён, што гэта цвіет папераці <...>”⁴³. Толькі багацце, якое вымяняў Мекіннік у чорта за сваю душу, не прынесла яму шчасця, захлынуўся злыдзень у поце, слязахды крыўі людзей, на працы якіх нажываўся. У казцы “Цвет папараці” таксама распавядаецца пра купальскую ноч, пра цудоўны агонь папараць-кветкі: “<...> тут ужэ й саўсім съцемнело да зрабіласо так, што хаць ты вокол выкаль... Атышоўса ён атагню мою з падзялой, а тут кругом папераць па самыя пахі. Зірне ён, аж яна цвіце, бы агнём гарыць. Хацеў ён сарваць той цвіет, да толькі працягнуў руку, дак ось <...> аткуль ўзелось, якое толькі плягі на яго не кінуласо <...> ён <...> бегом к агню. Бежыць, толькі папараць ломіцца. Зірне ён, аж у лапці набіласо поўно цвету папераці, аж ён гарыць, бы зоркі сіненкім агеньчыкам”⁴⁴. У гэтых прыкладах агонь цудоўнай кветкі, бяспрэчна, атаясмліваецца з сонцам.

Як слушна сцвярджае Уладзімір Конан, “агонь – часцінка сонца, таму ён сімвалізуе крыніцу жыцця і прыгажосці <...> А на другой ступені сімвалічнага абагульнення ў якасці ўвасаблення сонца, агню <...> у сістэме фальклорнай вобразнасці выступаюць дарагія ці чыстыя металы і каменні – золата, серабро, самацветы, горны крышталь, а часам нават звычайнае шкло <...> Адсюль вядомыя з беларускага фальклору вобразы <...> жар-птушка, вогненная папараць-кветка <...> пераўтварэнне агню ў золата і наадварот, крыштальныя падземныя палацы і інш.”⁴⁵ А Афанасьеў таксама належную ўвагу ў сваіх працах удзяляў металам і камяніям як своеасаблівым сімвалам сонца. У прыватнасці, ён пісаў:

⁴⁰ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 39.

⁴¹ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 212.

⁴² Тамсама.

⁴³ Сержпухоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 225.

⁴⁴ Тамсама. С. 254.

⁴⁵ Конан У.М. Ля выпоўнення самапазнання: Станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору. Мінск, 1989. С. 41.

“Бліскучыя нябесные свяцілы: сонца, месяца і зоркі здаваліся паэтычнай фантазіі старажытнага чалавека каштоўнымі самацветнымі і камяніямі, якія ўпрыгожваліку-
пал неба. Жыллё багоў, на думку язычнікаў, звяза золатам, срэбрам і алмазамі. У індэйцаў сонца – светлы, звязочы камень дня: *dinamani* (дымант). Той жа погляд падзяляўся і народамі класічнага свету: грэкамі і рымлянамі, як сведчаць помнікі, сабраныя Шварцам <...> “У казачным эпасе, вельмі багатым старажытнымі міфічнымі ўяўленнямі, знаходзім цікавы аповяд пра героя, які збіраецца ў падвод-
нае царства (дажджавыя воблакі) і здабывае адтуль каштоўны камень, які сваім бліскам пераўтварае цёмную, непрападынную ноч у ясны дзень. Камень гэты адпавядае бліскучаму карбункулу нямецкіх саг <...> Разам з увасабленнем боскіх сіл прыроды ў вобразах людзей, бліскучыя свяцілы сталі разглядацца як каштоўныя ўпрыгожанні. Сонца стала цудоўным пярсцёнкам на руцэ бога, начное неба – шыкоўнай мантыяй, усыпанай аксамітамі-зоркамі і зашпіленай на грудзях запінкаю – месяцам; багіня вясна, зрываючы туманае покрыва, якое ахінае свет у зімнюю палову года, прыбіраецца ў віратку, упрыгожаную золатам, срэбрам і каштоў-
нымі камяніямі. Так паняці зусім розныя... цесна пераплятаюцца і вядуть да скла-
даных і забытых народных вераванняў”⁴⁶.

Працягваючы разважанне аб цудоўных здольнасцях сонца пасля заходу, нельга не прыгадаць помнік старажытнарускай літаратуры “Слова аб палку Ігаравым”, у прыватнасці, тыя радкі, дзе распавядаецца пра пераўласабленне Уся-
слава-чарадзея: “Усяслаў князь ... з Кіева паспеваў да пеўняў да Тмутараканя, Хор-
су вялікаму шляху перацінаў”⁴⁷.

“Слова” наогул мае цікавую сонечную сімволіку. Даследчык Аляксандр Ра-
бінсон адзначаў: “У міфічных і эпічных, гісторыясофскіх і палітычных поглядах старажытнасці, перайшоўшых у Сярэднявечча, уладары (імператары, цары, князі і інш.), гістарычныя і эпічныя героі шэрагу народаў мелі сонечнае паходжанне. Фараоны і багдыханы лічыліся сынамі сонца, нашчадкі індыйскай сонечнай ды-
настыі дажылі ажно да 20 ст. У Старажытнай Русі, у прыватнасці князям – героям “Слова аб палку Ігаравым” (Святаславу, Ігару і інш.), быў добра вядомы іхсаюзік і вораг цюркскі хан Кунтуўдзей, імя якога азначала – “Сонца ўзышло”. Агульная-
дома былінна-народнае імя кіеўскага князя Уладзіміра “Чырвонае Сонейка”. Уся дынастыя Ольгавічаў, якая ўяўляла сабой даволі прыкметнае адгалінаванне рода Рурыкавічаў, таксама лічылася сонечнай. Відаць таму астральна-гістарычныя сумяшчэнні з’яўляюцца даволі відавочнымі: дванаццаць сонечных зацьменняў на працягу аднаго стагоддзя (у 1076, 1078, 1079, 1113, 1115, 1124, 1130, 1146, 1147, 1153, 1162, 1176 гадах) аказаліся сумяшчальнымі са смерцю трынаццаці прадстаў-
нікоў гэтай галіны княжаскага роду Рурыкавічаў”⁴⁸. Сонечнае зацьменне, якое

⁴⁶ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 214-215.

⁴⁷ Слова пра паход Ігаравы... С. 59.

⁴⁸ Робінсон А. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI-XVII вв. Москва, 1977. С. 54.

адбылося першага мая 1185 года і апісваецца ў “Слове…”, прадказвае не смерць, а паражэнне і палон князя Ігара: “Тады Ігар зірнуў на светлае сонца і ўбачыў усіх сваіх вояў, акрытых цемрай густою”⁴⁹.

Як бачна, у Кіеўскай Русі, як і паўсюдна ў эпоху Сярэднявечча, сонечныя і месячныя зацьменні лічыліся адмойнымі “знакамі” (у адолькавай ступені ў язычнікаў і ў хрысціян). У сваіх заключэннях старажытныя значна перабольшвалі ролю і сэнс нябесных знакаў і нават дапускалі грубыя памылкі, захапляючыся паэзіяй параўнанняў. Бяспрэчна толькі тое, што старажытныя далёка пераганялі нас воб разнасцю ў мастацтве назіранняў за з'явамі прыроды і вытанчаным майстэрствам лагічных выводаў.

Дзякуючы таюю вобразнасці іадшліфаванасці назіранняў, старажытныя людзі лагічна падышлі да ідэі атаясамлівання невычарпальнага багацця сонечнага святла, якое кожную раніцу зноў адраджаецца на ўсходзе, з каштоўным золатам, “неразменным чырвонцам”⁵⁰. Яго колькі не растрачай – ён усё роўна цэлы. “Аналагічнае з гэтым павер’ем паданне аб невычэрпным кашальку (ці кашальку-самаросе, з якога колькі не бяры – ён усё роўна поўны золата), глумачыща з паэтычнага ўяўлення хмары, што закрывае нябесныя свяцілы і рассыпае залатыя маланкі сумкаю ці мехам”⁵¹. У беларускай казцы “Хармазонскіе гроши”⁵² таксама сустракаем гэты сюжэт. Толькі “неразменныя чырвонцы” не прынеслі щасція ні ведзьмару, ні ландару, а толькі акупіліся бедным людзям.

Ідэя бяздоннага багацця сонечнага святла дазваляла ў старажытнасці яднаць з разуменнем самога сонца і яго апладнільнью сілу. Таму не дзіўна, што сонца разглядаецца ў шэрагу казак як крыніца святла, жыцця і ўраджаю: “Уночы йдзе ціхенькі, цёплы дожджык, а ўдзень ясно свеціць сонейко да так грэе, што, здаецца, пасадзі на полі дзіця, та й тое вырасце. Усё расце на полі, бы на дрожджах... Прышло лето. Ніхто й не паметае такого добраого, пагоднага лета! Усе зрадзіло. Ягады хоць шуплюй, а грыбоў у лесе да ўселякае губы – хоць касі”⁵³; “Добрае было лето: поначы йшоў цёплы дожджык, а ўдзень лагодно прыгравало сонейко, й такое было паветрэ, што паведзі языком – здаецца бы мёд. Зрадзіло ўсе, як ніколі: цыбуля ў вагародзе бы лаза , у жыце с канём схаваешся, а пшаніца дак аж сплела-са, хаць ты борану прыстаў”⁵⁴. Нельга не пагадзіцца з А.Афанасьевым: “Злучаючы з разуменнем сонца жыццядайную сілу, старажытны чалавек <...> глядзеў на яго як на бостоя, якое не само нараджае, але ўздзеяннем промняў сваіх апладніяе маці сырную зямлю, і тая ўжо нараджае ўсё са сваіх нетраў <...>”⁵⁵

⁴⁹ Слова пра паход Ігаравы... С. 47.

⁵⁰ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 197.

⁵¹ Тамсама.

⁵² Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 149.

⁵³ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешшукоў. С.57.

⁵⁴ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 183.

⁵⁵ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С.71.

З ідэй жыватворнасці і ўрадлівасці непасрэдна звязана ідэя сонечнага цяпла, таму што існаванне жыцця магчымы толькі пры спрыяльных умовах, і для старажытнага чалавека гэта ўжо было зразумела. У казкахзгаданы матыў сустракаецца даволі часта: “Лежыць сабе на саломцэ да Богу молітца, высунетца з пограба, паглядзіць на яснае сонейка, пагрэйтца й зноў схаваецца”⁵⁶; “Састарэўся той маскаль. Ужэ й у Петроўку апранетца ў кажушок, седзіць на прызбе да на сонейку грэйтца”⁵⁷; “<...> высунуліса сабе дзедз бабаю з хаты, седзіць на прызбе да на сонейку грэйтца”⁵⁸. Даруючы жыцце, сонца само з’яўлялася адухоўленай істотай, якая нярэдка надзялялася мовай людзей. Тут можна згадаць казку, апублікаваную Міхаілам Федароўскім, аб tym, “Як донка-Галёнка свае браткі знашла”. Пазбайдзеная ведзьмай Барабахай магчымасці пабачыцца са знойдзеным і ёю братамі, а таксама не маючы магчымасці вярнуцца дадому, Галёнка ў адчаі заліваецца горкімі слязамі і спывае:

Соненка, соненка,
Сырёнька зямліца,
Дробненька расща,
А што ж мая мама робіць?

Сонца адказвае:

Кросна тчэ, кросна тчэ,
Залатым пасам пабівае,
Донкі-Галёнкі, донкі-Галёнкі,
Ад сваіх браткоў нажыдае

У другой казцы сонца атрымлівае ліст і адказвае на яго (“ажно слонка зараз і адписала”)⁵⁹. У казцы “Як кулак зрабіў дзень доўгім” сонца нават іранізуе, як самы звычайны чалавек, здзекваецца з кулака: “Паглядзеў кулак на сонца, а яно як бы наスマіхаецца над прагным кулаком, які хацеў зрабіць дзень доўгім”⁶⁰.

Сонца, па ўяўленні старажытных продкаў, не толькі здольна было наスマіхацца надсквапнасцю, але з’яўлялася таксама пакаральнікам усялякага зла, нярэдка нават сацыяльнага. Па першапачатковаму ўяўлению, бяспрэчна, ворагам міфічнай нячыстай сілы змроку і холаду. А.Афанасьев падкрэсліваў: “Сонца, месяц, зорка, зара і маланка супрацьдзейнічаюць цемры пад нябесным купалам гэтак жа, як лампада ці свечка, якая гарыць пад хатнім дажам”⁶¹. Значна пазней з’явілася меркаванне пра тое, што сонца карае і маральнае зло – хлусню, сквапнасць, жорсткасць, а таксама здольна адпускаць грахі. Адным словам, выступае ў вобліку сапраўдна-

⁵⁶ Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С.46.

⁵⁷ Тамсама. С. 52.

⁵⁸ Тамсама. С. 109.

⁵⁹ Карскі Я. Беларусы. С. 533.

⁶⁰ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 214.

⁶¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 175-176.

га язычніцкага бóstва. У казцы “Мал-Малышок” даруеца рыбе, якая пакутавала трэы гады (сімвалічна лічба) на адным баку: “Пушчай яна выкархнець сорак караблей, што праглынула на моры, тады ізноў пойдзець на мора гуляць. І каб больш гэтага не дзелала! <...> Рыба свае грахі адпакутвала, пайшла ў мора”⁶².

Па аналогіі з гэтымі міфічнымі ўяўленнямі, хутчэй за ўсё, з’явілася думка аб шкодным уздзеянні сонечнага жару, які выклікае засуху, неўраджай і мор, знішчае жніво. У беларускіх казках сустракаем шмат прыкладаў, якія пераканаўча гэта пацвярджаюць: “Якое толькі плягі нема на людзей! <...> та прыпечэ сонейко, й зямля гарачая бы прысац, хаць ты ў ёй яйца печы”⁶³; “Сонцо паліць, сонцо грэе, ветрык жарам вее”⁶⁴; “Доўго яны (птушкі – I.M.) кружыліся ў небе, паднімаліся аж к самаму сонейку, але апалілі сабе крылца да й мусілі спусціцца на землю, каб аддыхаць і пасілкавацца”⁶⁵. Згубнае дзеянне спякоты прыпісвалася гневу раздражнёнага бóstва, якое карае людзей сваімі вогненнымі стрэламі – пякучымі прамянямі. Выраз “воспылать гневом” паказвае, што пачуццё гэта прыпадбнялася полымю. Самі назвы сонца, якія нагадвалі агонь, гарэнне, пажар, нараджалі думку аб яго разбуральных уласцівасцях. Як у полымі бачылі паглынанне гаручых матэрываляў знішчальным агнём (слова “гореть” і “жратв” філалагічна тоесныя), так нярэдка сонца ў народных паданнях ўяўлялася гатовым “пажраць” тых казачных падарожнікаў, якія прыходзяць да яго з пытаннямі. Вось чаму ўзніклі праклёны, якія заклікалі на галаву вінаватага ці супраціўніка пакаральнью сілу сонца: галіцкая – “сонце-бъ тя побило!..”; <...> серб. – “тако ми оне жраке небеске!”; харв. – “Sunce te osvetilo” (каб табе сонца адпомесціла)”⁶⁶.

Старжытнай верай у пакаральную магутнасць дзённага свяціла прасякнуты паэтычны заклён, звернуты князёўнай Яраслаўнай да сонца ў “Слове аб палку Ігаравым”: “Светлае і трыветлае Сонца! Усім ты цёплае і яснае: чаму, валадару, паслала свае гарачыя промні на воінаў любага? У полі бязводным спёкай ім лукі сагнула, бядою ім калчаны затнула?”⁶⁷. Але ж гэта пакаральная сіла сонца не заўсёды мае толькі адмоўныя характеристары. У народных казках сонца карае цёмныя сілы, якія перашкаджаюць чалавеку. Такім чынам, пакаранне для адных ператвараецца ў выратаванне для другіх. У казках “Чорт перарабіў” і “Дзеўкі й чорт” сонца выратоўвае месяц (свайго брата – I.M.) і бедную падчарыцу: “Съвеціць да грэе яно (сонца – I.M.) й радуе ўселякае стварэнне. Схаваўса чорт ат сонейка пад землю ў пекло да ціхенько й пазірае аттуль. Але ось утамілася сонейко за дзень да ўспусцілася за землю трохі аддыхаць, і стало цёмно на землі, хаць ты вокі выкаль. Бачыць чорт, што на землі стало цёмно, вылез ён з пекла да й пайшоў перарабляць

⁶² Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 352.

⁶³ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 149.

⁶⁴ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 190.

⁶⁵ Тамсама. С. 251.

⁶⁶ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 68-69.

⁶⁷ Слова пра паход Ігаравы... С. 60

тое, што Бог зрабіў... Убачыў Бог, што зрабіла паганая сіла, пашкадаваў, што сатварыў толькі адно сонейко, каторае не мажэ заўжды свеціць на небе, да й даў яму на помач месяц, каб ён съвеціў уночы. Убачыў тое чорт да й думае сабе: пачакай жэ, я яго згрызу ці саўсім скіну зь неба... Тым часам чорт отужэ здаеща пракаўтне й апошні агрывак месяца, як той падыдзе к самаму сонейку. Не вытрымае чорт съвету сонейка да й пусыціца наўцекача. Тым часам сонейко пахукае на месяц, нагрэе яго сваім бляскам, і той зноў памаленьку пачне очуніць да абрастаць целам да ўсіх на свае мейсцо, каб съвеціць уночы”⁶⁸; “І пабег чорт з млына. Тым часам заспявалі пеўні (певень - птушка, якая прадвяшчае ўзыход сонца, сваім крыкам ён, паводле народнага ўяўлення, клікае свяціла, праганяе нячыстую сілу і абуджвае да жыцця сонную прыроду – I.M.). Рада тая дзеўчына. От узваліла яна на сыпіну муку да чуць не бегом паперла да гасподы”⁶⁹.

Тутадзничым яшчэ адну асаблівасць, паводле якой сонца з’яўляецца заступнікам усіх бедных іабяздоленых. “У літоўскай песні сонца гаворыць пра сябе, што яно засцерагае дзяцей-сірот і сагравае бедных пастухоў; амаль ва ўсіх славян назва бедных напамінае бога: убогі..маларус, нябога”⁷⁰. У беларускай казцы “Каваль”, каб абараніць ад смерці сваё дзіця, жанчына хаваеца ў лесе, дзе і нараджаеца ў яе вельмі гожы хлапчук, у якога “спераду на галаве сонейко, а заду месяцык”⁷¹. І гэтае сонца дапамагае Кавалю ў цяжкі момант: “Бачыць Кашчэй Бессмертны, што Каваль едзе просто туды, где на семі замкох седзела царэўна, зрабіў у палацах такую цемнату, хаць вока выкаль, нічога не бачно. От Каваль развезаў на галаве хустачку, дак сонейко ѹ засвеціло, стало відно, хаць ты голкі збірай, да й паехаў далей”⁷². Гэтая ж здольнасць цудадзейнага героя вяртае да жыцця ледзянную царэўну: “На караваці лежыць царэўна, ена ўся й прасвечвае, ведамо, ледзянная, толькі зверху паў іней. Падышоў Каваль да як глянуў на царэўну, дак не мажэ й ачоў адвесці ад ее <...> От стаіць Каваль на адном мейсцы, бы ўкопаны, а сонейко з его лба так і свеціць, так і грэе царэўну. І начала ена памаленьку таяць да таяць, пачаў лёд перш белець, а потым чырванець”⁷³. Сонца нават перамагае камень: “Тым часове сонейко грэе да грэе. От і пачаў камень мякчаць, пачаў царэвіч і ўсе его таварышы зноў рабіцца людзьмі”⁷⁴.

Зрэдку ў фальклорных творах, у прыватнасці ў паасобных казках, назіраеца адхіленне ад традыцыйных ўяўленняў аб размераным рухе сонца, яго міфічна-природнай усемагутнасці. У казцы “Мал-Малышок” герой атрымлівае загад да ведацца, “адчаго сонца на адным месцы трох часы прастаяла”⁷⁵, а ў казцы “Зала-

⁶⁸ Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 52-53.

⁶⁹ Тамсама. С. 63.

⁷⁰ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 68.

⁷¹ Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў. С. 162.

⁷² Тамсама. С.170.

⁷³ Тамсама. С.171.

⁷⁴ Тамсама.

⁷⁵ Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі. С. 350.

тое пяро” персанажу трэба высвятліць, чаму дванаццаць дзён яно бяздзейнічала, таму ішоў дождж. Гэта таксама своеасаблівы сімвал, які адпавядзе сонечнаму году з дванаццацімесячным цыклам, і, разам з тым, ён з’яўляецца мераю жыцця, а таксама ў казках можа быць прадстаўлены старажытнымі паэтычнымі вобразамі-сімваламі свінкі – залатой шарсцінкі з дванаццацю парасястамі або кабылы залатаагрывае з дванаццацю жарабятамі. Адказы на паастаўленыя пытанні вельмі простыя: “Ёсць на моры паненка Вальнянка <...> Гэтакія красавія ў свеце няма. Я на яе ўгледзелася і тры часы прастаяла”⁷⁶; “А таго ў пана сена пагніло, што Дзейка-Паланянка дванаццаць дзён купалася ў моры ды гуляла з сонцам. Адгэлага не было сонца, ішоў дождж”⁷⁷. Відаць, такое парушэнне традыцыйных уяўленняў магчыма растлумачыць адухаўленнем вобраза сонца, імкненнем празмерна на-даць яму чалавечыя якасці. Таму не дзіўна, што сонца пад уздзеяннем дзяўчай красы нават “забывае” пра свае адвечныя “абавязкі”.

Нельга не пагадзіцца з Ул. Конанам, што “фальклорныя сімвалы наогул ня-лёгкага расшыфраваць, бо ствараліся яны не рацыяналістычна, як гэта нярэдка бывае ў прафесійным мастацтве, а на ўзроўні мастацкай інтуіцы”⁷⁸. Менавіта таму ў казках адчуваеца падвойная сістэма сімволікі ў выніку накладвання на архаічныя сюжэты салярнай міфалогіі позніх маральна-этычных інтэрпрэтацый. Дзякуючы мастацкаму ўяўленню, сонца з касмічнага пераносіцца ў маральна-бытавы план і суадносіцца з такімі этычнымі катэгорыямі, як дабро і розум: “<...> дабро зъяе бы сонцэ, ... мы любім яго съвет <...>”⁷⁹; “От як вырасце той, ясны, бы сонейко, розум да пачне свециць людзям у очы, та тагды ўсе пазнаюць, з чаго ліху на свеце, пазнаюць праўду ...”⁸⁰. Як адзначае А. Афанасьев, “па глыбока ўкаранеламу перакананню <...> дзённае свяціла з’яўлялася сведкам людской праўды. Яно павінна было пазіраць з вышыні на спаборніцтва варожых плямёнаў і схіляць вагі на бок правага”⁸¹.

Уяўленні аб першастваральнай чысціні архетыпа сонца, якія склаліся на золку чалавецтва, знайшлі сваё адпостраванне і ў больш познія часы. Сонечнае свято і яго “эманацыя” (выпраменьванне), белы колер, які фіксуеца ў народнай мастацкай свядомасці як сімвал добра, прыгажосці і праведнасці, вельмі цікава інтэрпрэтуеца ў казцы “Платон-казак”: “У дванаццацотам гаду падняўся на белага руськага цара пранцуз Напальён. Нагнаў ён сюды войська, бы цёмная хмара да я пачаў паліць вёскі, гарады, да забіваць людзей”⁸².

Выразам “белы рускі цар” у дадзеным выпадку падкрэсліваеца праведнасць дзеянняў расейскага войска і партызанаў у вайне 1812 г. Варта адзначыць, што

⁷⁶ Тамсама. С. 351.

⁷⁷ Тамсама. С. 467.

⁷⁸ Конан У.М. Ля вытоку самапазнання. С. 183.

⁷⁹ Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С.185.

⁸⁰ Тамсама. С. 137.

⁸¹ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 185.

⁸² Сержпutoўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета. С. 188.

эпітэт “белы рускі цар” ужываеца не толькі адносна ваенных дзеянняў. У А. Серж-путойскага таксама знаходзім: “Як зберуцца заморскіе госьці да цары да пачнучы выхваляцца кожны сваімі штукамі, дак Белы Рускі цар і веліць Іванчыку зайграць на гуслях”⁸³. Дзеля грунтоўнага аналізу гэтага сімвала неабходна звярнуцца ў далёкія язычніцкія часы, калі “сонца прыпадабнялася бліскучаму вянку, кароне на галаве нябеснага бoga; яно называлася царом, уладаром свету і дня <...> і ў народзе да гэтага часу гаворыцца: белы цар, такім чынам ад нябеснага ўладара эпітэт пераносіцца на зямнога”⁸⁴.

На гэту акалічнасць звяртае ўвагу і Я. Карскі, анализуючы духоўныя вершы на Беларусі, якія бяруць пачатак ад апакрыфічнай “Гутаркі трох свяціцеляў”, “Іерусалімскай гутаркі”, “Ад колькіх частак Адам створаны быў” і інш. І хоць прыгаданыя вершы ўзніклі ў больш познія хрысціянскія часы, яны захавалі адбітак язычніцкага светасузірання і ўяўляюць сабой цікавы матэрыял для нашага даследавання. “<...> На пытанне: “Каторый цар усім царам ацец?” у многіх варыянтах беларускага верша даеца адказ: “Беларускі цар всім царам ацец <...>” У прыведзеным урыўку “беларускі цар” замяняе “белы цар” другіх вершаў, у сэнсе “светлы”, “ясны”, “вольны” рускі цар”⁸⁵. Такім чынам, як бачым, у казках архетып сонца знайшоў сваё шырокое адлюстраванне як ўсемагутная чароўная істота, што дасылае на зямлю цяпло і святло, даруе жыццё, дапамагае людзям, выступае як абаронца бедных і абыздоленых, у маральна-этычным аспекте з’яўляецца сімвалам добра, розуму. Можам зрабіць выснову аб вельмі складаным і цікавым светапоглядзе нашых далёкіх продкаў на прыродныя і сацыяльныя з’явы.

Таксама значную каштоўнасць для даследавання светапогляду першапродкаў і вызначэння ў ім ролі і месца архетыпа сонца ўяўляюць сабою легенды і паданні беларускага народа. Мы можам амаль пагадзіцца з думкай Мікалая Сумчова: “Беларуса ў духоўным стаўленні вызначае не багацце міфічных казак на шаблонныя матывы аб барацьбе са змеям і і.г.д., а мноства мяkkіх і гуманных легендаў, у якіх сацыяльна-эканамічныя пытанні вырашаюцца ў рэчышчы хрысціянскай любові і лагоднасці <...>”⁸⁶ Многія легенды носяць апакрыфічныя характеристар, таму неабходна тлумачыць іхсюжэт агульным біблейским светапоглядам. Як адзначае Я. Карскі, “легенды ўзніклі ўжо пасля прыняцця хрысціянства, аднак у некаторых з іх можна адкрыць і да хрысціянскіх матывы, на якіх толькі з цягам часу нараслі хрысціянскія рысы”⁸⁷.

Цікавай у гэтым плане з’яўляецца народная легенда “Адкуль свет пайшоў”, бо ў ёй арыгінальна тлумачыцца змена дня і ночы, суадносіны сонца з чысцінёй і дабрынёй: “Як бог сатварыў свет, та вялеў сонеку свяціць на добрых і на ліхіх.

⁸³ Тамсама. С. 218.

⁸⁴ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 96.

⁸⁵ Карскі Я. Беларусы. С. 567.

⁸⁶ Цыт. па кн.: Я. Карскі. Беларусы. С. 544.

⁸⁷ Карскі Я. Беларусы. С. 545.

Сонейка не хацела свяціць на ліхіх і пачало жаліцца богу, што яму цяжка заўжды свяціць. Тады бог пакараў сонейку й вялеў яму свяціць толькі ўдзень, а ў ночы, як гуляюць ліхія, не свяціць, а аддыхаць”⁸⁸. Як бачна з вуснапаэтычнага твора, народ прызывицаўся бачыць у дзённым свяціле надзеянага апекуна і заступніка, і гэтая рыса старажытнага светапогляду вытрымала выпрабаванне часам, пераадолела хрысціянскія напластаванні, дайшла да нашых дзён.

Можна сцвярджаць, што яшчэ больш старажытныя ўяўленні пра архетып сонца зафіксаваны ў легендах “Камень каля Радашко вічаў” і “Халера саракавога року”. У першай з іх знаходзім: “Даўны м-даўно гэта было. Калі сонца яшчэ свяціла ярка круглы год і камяні былі гарачыя і мяккія, як свежас печаны каравай”⁸⁹. Магчыма, што на зары гісторыі чалавецтва ва ўмовах гарманічнага су-жыцця продаку з прыродай людзі тлумачылі змену пораў года, а таксама дня і ночы як своеасаблівыя вынік барацьбы ўсіх светлых сіл, смерці і нараджэння сонца, таму і гаворыцца пра моцнае сонечнае святло на працягу ўсяго года. У другой прыгаданай намі легендзе “сонца паволі выплыла з-за далёкага лесу і адбівалася ў расінках, на ўсялякіх кветках аганькамі”⁹⁰. Не выключана, што ма-ты ў “выплыванні” сонца суадносіцца з сусветным міфам аб стварэнні Космасу з яйка ў хвалях водаў, таму і дапушчальна, што сонца, якое ўзімка з жаўтка, гойдае ёца на нябесных хвалях, якія бяруць пачатак з яечнага бялку. У Андрэя Фамінцына адзначаюцца таксама харектэрныя рысы старажытнага светапогляду: “Па народнаму ўяўленню сонца раніцай нараджаецца ці загараецца, а ўве-чары апускаецца ў мора, на адпачынак: “Устань прабудзіся”, - кліча маладзец у сербскай песні, – “родило се сунце” <...> “Солнце се в море купае”, “солнце спочило”, – гаворыць галіцкія і ўгорскія русіны. Успомнім уяўленні латышоў аб сонцы, якое кладзецца вечарам у залаты чаўнок, а раніцай, узыходзячы на небе, пакідае на хвалях чаўнок пустым”⁹¹.

Трэба адзначыць, што дзень іnoch таксама трывала замацаваліся ў старажытным светасузіранні. Яны ўяўляліся як вышэйшыя бессмяротныя істоты. “Як Дзень – першапачаткова вярхоўнае бóstва свету – сонца <...> так noch – бóstва змроку <...> адпаведна рускаму паданню, упершыню Сонца з’явілася з-за пазухі божай: уяўленні прама запазычаныя з прыроды. Паказваючыся раніцай на ўскрайку неба, спавітага ноччу, Сонца здавалася народжаным з цемры, наадварот, захад яго ўвечары прыпадабняўся да смерці: хаваючыся на захадзе, яно трапляла ва ўладу Марэнны, багіні ночы і смерці”⁹². Таму ўсход і захад сонца лічыліся асаблівымі момантамі ў прыродзе і найбольш уплыдовымі на жыццё чалавека. Так сцвярджалі, што “калі дзіця нарадзілася пасля полуночі, ці пад ве-

⁸⁸ Легенды і паданні. Мінск, 1983. С. 37.

⁸⁹ Тамсама. С. 360.

⁹⁰ Тамсама. С. 196.

⁹¹ Фамінцын А.С. Божества древних славян. С. 161.

⁹² Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. С. 102-103.

чар, пры заходзе сонца, то з яго нічога добра га не будзе. Калі яно і выгадуе ўца, то будзе не хлямяжым”⁹³.

Яшчэ адна прыкмета сведчыць аб тым, што калі зязюля “закуець” пасля заходу сонца на дрэве, на гаспадарчай будыніне і асабліва на хаце, - неўзабаве трэба чакаць нябожчыка”⁹⁴. Цікавае тлумачэнне маюць сны, “героем” якіх таксама з’яўляецца сонца на заходзе ці на ўсходзе: “Сонца бачыць – добра; узыход сонца – дужа добра: пасвячае цябе Гасподзь”; “Сонца сніць на заходзе – кепска, на ўсходзе – вельмі добра”; “Сонца ўзыходзіць – добрае жыццё табе будзе”⁹⁵. У легендахі паданнях таксама згадваецца асаблівасць усходу і заходу сонца: “Толькі сонейка схаваецца за лес – лясныя нетры напаўняюцца ўсялякімі галасамі. Рагочуць, гойдаючыся на галінах, русалкі, ломяць дрэвы лесавікі, пагрозліва трашчыць нечысць, з лазовых кустоў выбягае чарада Начніц”⁹⁶; “Увечары на Юр’я, толькі схавалася сонца і бліснулі на небе зоркі, загнаў гаспадар каровы ў загараду <...> накрэсліў абгарэлым з абодвух канцоў кійком уздоўж плота лінію”⁹⁷; “<...> Сонца ўжо схавалася на заходзе, а яшчэ доўга чулі за сабой голас дуды і страшны спеў штата”⁹⁸; “Ведаеш што, мая міяла, сходзіш ты заўтра да сонца на поле і заломіш у кождага гаспадара па коласу”⁹⁹. Як бачым, падкрэсліваецца тое, што адсутнасць сонца дае магчымасць цёмнымі сіламі пераадольваць забарону чалавека, спасылаць на яго ліха, хваробы, пошасці і паморкі.

Сонца ж, валодаючы магічнай сілай, на думку першапродкаў садзейнічае непрыступнасці чалавека і з’яўляецца нават носьбітам вылячальных якасцяў. Як трапна адзначае Уладзімір Васілевіч, “Сонца, а таксама пясок адцягваюць хваробу (ад залатухі – I.M.”); “Дзічы хутка спадуць, калі мыцца ў бягучай вадзе, гледзячы на ўход сонца”; “Хто хоча пазбавіцца ад назойлівай ліхаманкі, павінен перад усходам ці адразу пасля заходу сонца пайскі на могільнік і кінуць на могілу хоць якую манетку”¹⁰⁰. Вобраз сонца, само сонца не толькі станоўча ўпłyвае на пазбайджанне ад хвароб, але і садзейнічае маральнай чысціні, душэўнаму спакою. Пацверджанне гэтаму, зноў-такі, знаходзім у народных легендах: “Праз якую хвіліну зірнула яна ўніз, а пад ёю блішчыць рака, па берагах, нібы трава-мурава, зеляннее лес. А навокал так прыгожа, так радасна свеціць сонейка”¹⁰¹; “Быў адзін час, калі на Беларусі панавала noch <...> але прыйшлоў Бог і вярнуў на неба сонца.

⁹³ Жыцця адвечны лад: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн. 2. / Укладанне У.Васілевіча. Мінск, 1998. С. 94.

⁹⁴ Тамсама. С. 235.

⁹⁵ Тамсама. С. 342.

⁹⁶ Вужовы кароль: Беларускія легенды і паданні / Пераказ і ўкладанне У.І.Ягоўдзіка. Мінск, 1996. С. 67-68.

⁹⁷ Тамсама. С. 71.

⁹⁸ Легенды і паданні. С. 150.

⁹⁹ Тамсама. С. 220.

¹⁰⁰ Зімняя дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн.3. / Укладанне У.Васілевіча. Мінск, 1999. С. 192, 253, 258.

Потым склікаў усю жыўнасць, якая зусім была аслепла, і кожнаму даў вочы, каб любавацца з сонечнага святла”¹⁰². Дзёйнае свяціла адчувае настрой чалавека і можа паводзіць сябе ў адпаведнасці з гэтым: “А як зайграе тужлівую песню, дык па зямлі быццам туман сцелецца, сонца за хмары хаваецца”¹⁰³.

У заключэнне трэба адзначыць, што вобраз сонца займае адметнае месца ў філасофскай мадэлі Сусвету, створанай далёкімі продкамі. З ім звязаны вобраз таго міфічнага свяціла, ад якога залежала жыццё на зямлі. Гэты вобраз істотна дапаўняе ўяўленні аб спрадвечнай сутнасці беларускай душы і яе касмічным сэнсе.

Ірына Малашук

Аспірантка Інстытуту мастацтва, этнаграфіі і фальклёру НАН РБ
Асноўны кірунак даследавання:

Архетып сонца ў светапоглядзе старажытных беларусаў
Адрас: в. Сікорскага 18-114
213807 Бабруйск

¹⁰¹ Вужовы кароль: Беларускія легенды і паданні. С. 22.

¹⁰² Тамсама. С. 108.

¹⁰³ Тамсама. С. 31.